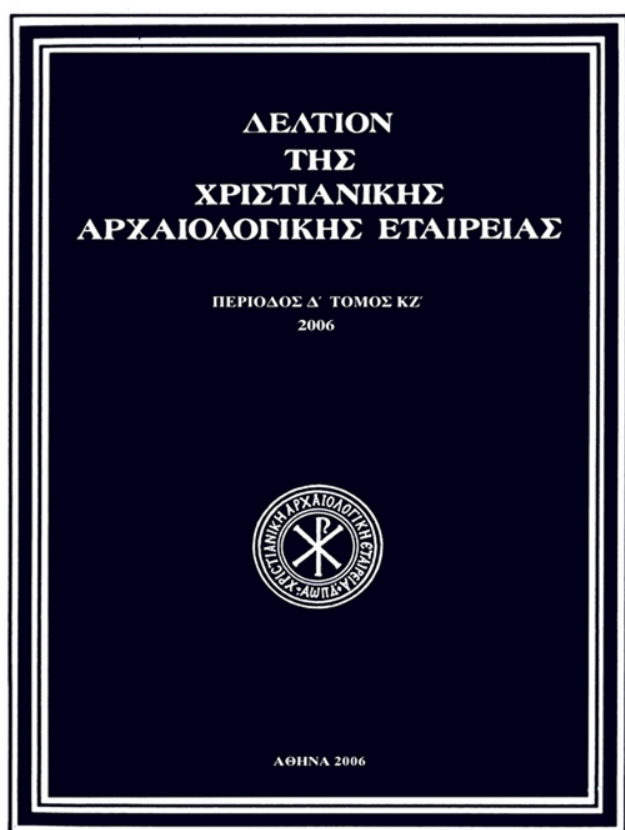

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Επανεξέταση της Μεγάλης Παναγιάς Αθηνών

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.466](https://doi.org/10.12681/dchae.466)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2011). Επανεξέταση της Μεγάλης Παναγιάς Αθηνών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 25–34. <https://doi.org/10.12681/dchae.466>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Επανεξέταση της Μεγάλης Παναγίας Αθηνών

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 25-34

ΑΘΗΝΑ 2006

ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ*

Τό έτος 1885 κατεδαφίσθηκε χάριν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν ἡ μερικῶς ἐρειπωμένη, γνωστή ὡς Μεγάλη Παναγιά, ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν. Στὴν βραχύτατη ἐκθεσή του¹ ὁ Στέφανος Κουμανούδης δὲν ἀπέκρυψε τὴν περιφρόνησή του γιὰ τὸ βυζαντινὸ μνημεῖο², τοῦ ὁποῖου σεβάσθηκε μόνον ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴν παλαιο-χριστιανικὴ του φάση, τοὺς τρεῖς κίονες καὶ τὴν παραστάδα, πού ὑψώνονται καὶ σήμερα στὸν χῶρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἡ κατεδάφιση τῆς Μεγάλης Παναγίας προκάλεσε τότε ἀντιδράσεις³ καὶ σχόλια ἀπὸ ξένους «ἐραστές τῆς ἀνατολικῆς ἀγιογραφίας»⁴, πού χαρακτήρισαν τὸ γεγονός «the result of the uncultivated condition of the present race of the Athenians»⁵. Ἐξήντα πέντε χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἰωάννης Τραυλὸς ὁλοκλήρωσε καὶ ἀξιοποίησε τὴν ἀνασκαφή τοῦ 1885, μελέτησε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τριῶν φάσεων τοῦ μνημείου καὶ δημοσίευσε σχέδια ἀναπαραστάσεώς τους⁶.

Τὰ σχετικὰ μέ τὴν παλαιότερη καὶ τὴν πρόσφατη ἱστορία τῆς Μεγάλης Παναγίας εἶναι ἀρκετὰ γνωστά καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνονται ἐδῶ. Ἀρκεῖ ἡ παράθεση τοῦ ἀκολουθοῦ χρονολογικοῦ διαγράμματος καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας:

Ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. Ἀνέγερση τοῦ τετρακόγχου⁷ τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ.

6ος αἰ. Ἀνέγερση τρικλίτου βασιλικῆς⁸ στὰ ἐρείπια τοῦ τετρακόγχου.

9ος αἰ. Διαμόρφωση κοιμητηρίου γυναικείας μονῆς (;) στὸν πέριξ χῶρο⁹.

Τέλη 11ου αἰ. Καταστροφή τῆς βασιλικῆς¹⁰.

12ος αἰ. Ἀνέγερση τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας¹¹.

1261. Ἀνέγερση ἐνὸς κωδωνοστασίου¹².

1687. Ζημιές στὸν ναὸ κατὰ τὸν ἐνετοτουρκικὸ πόλεμο¹³.

* Θεμέλιες εὐχαριστίες ὀφείλονται: α) στὴν Α' Ἐφορεία Προϊστορικών καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν ἄδεια μετρήσεων τῶν ἀρχαίων λειψάνων τοῦ Τετρακόγχου τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ, β) στὴν 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης τῶν σημειωματαρίων Κλεάνθους καὶ Schaubert, γ) στὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης τῶν ἡμερολογίων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1885 καὶ 1886, δ) στοὺς ἀρχιτέκτονες Χρ. Πινάτση καὶ Κ. Ἀσλανίδη γιὰ τὴν βοήθειά τους στίς ἐπὶ τόπου μετρήσεις καὶ ε) στὴν Χρ. Ἰωακείμογλου γιὰ τεχνικὴ βοήθεια.

¹ Στ. Κουμανούδης, «Ἐκθεσις ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1885», ΠΑΕ 1885, 13 κ.έ.

² Λ. καὶ Χ. Μπούρα, *Ἡ ἐλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2002, 50-52 (στό ἐξῆς: *Ἑλλαδικὴ ναοδομία*).

³ Δ. Καμπούρογλου, *Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι*, Ἀθήναι 1922, 133-140, 331.

⁴ Κατὰ τὸν Κουμανούδη, ὁ.π., 16.

⁵ N.H.J. Westlake, «On Some Ancient Paintings in Churches of Athens», *Archaeologia* I (1888), 173.

⁶ Ἰ. Τραυλός, «Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἀδριανοῦ», ΠΑΕ 1950, 41-63 (στό ἐξῆς: «Ἀνασκαφαί»).

⁷ Ἰ. Τραυλός, «Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ ἐν Ἀθήναις Ὀλυμπείῳ», ΠΑΕ 1949, 40. Ὁ ἴδιος, «Τὸ τετρακόγχο οἰκοδόμημα τῆς Βιβλιοθήκης

τοῦ Ἀδριανοῦ», *Φύλια ἔπη εἰς Γ.Ε. Μυλωνᾶν*, τ. Α', Ἀθῆναι 1986, 343-347. Ὁ ἴδιος, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1960, 139, 141. Α. Karivieri, «The So-called Library of Hadrian and the Tetraconch Church in Athens», *Post Herulian Athens*, ἐκδ. P. Castren, Helsinki 1994, 89-114. Α. Frantz, *Late Antiquity*, The Athenian Agora XXIV, 1988, 44, 72, πίν. 51. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, 50-51. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1986, 119, 120, 230, 473. J. Travlos, *Hesperia* 35 (1966), 377 κ.έ.

⁸ Ἰ. Τραυλός, «Ἀνασκαφαί», 56-60. Α. Κ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειτικῆς λεκάνης*, Ἀθῆναι 1956, 267, εἰκ. 213. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 27.

⁹ Ἰ. Σακελίων, «Ἐπιγραφαὶ χριστιανικαί, ἐπιτύμβιοι», ΑΕ 1886, 235.

¹⁰ Κατὰ τὸν Τραυλό, «Ἀνασκαφαί», 60.

¹¹ Λ. καὶ Χ. Μπούρα, *Ἑλλαδικὴ ναοδομία*. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου βλ. στὰ ἐπόμενα, σ. 32.

¹² Μ. Pavan, *L'avventura del Partenone*, Φλωρεντία 1983, 67, 80, σημ. 60. Πιθανότατα δὲν ἦταν τὸ κωδωνοστάσιον πού ὑψωνόταν στὴν νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἕως τὸ 1885.

¹³ Κατὰ τὸν Δ. Καμπούρογλου, ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 135, χωρὶς τεκμηρίωση τῆς πληροφορίας.

1732. Έκποίηση περιουσιακῶν στοιχείων τῆς ἐκκλησίας στήν μονή Πετράκη¹⁴.
 1751-53. Αποτύπωση τῶν ἀρχαίων λειψάνων ἀπό τοῦς Stuart καί Revett¹⁵.
 1774. Παραχώρηση τοῦ ναοῦ στήν μονή τῆς Παναχράντου, τῆς Ἀνδρου¹⁶.
 1780. Σχέδιο τοῦ ναοῦ ἀπό τόν L.-F.-S. Fauvel¹⁷.
 1785. Ἐπισκευή τοῦ ναοῦ¹⁸.
 1821-27. Καταστροφή κτηρίων στήν Ἀθήνα κατά τήν Ἐπανάσταση.
 Δεκαετία 1830. Ἡ Μεγάλη Παναγιά ἐνοριακός ναός¹⁹.
 1833. Τοπογραφική ἀποτύπωση Κλεάνθους καί Schaubert²⁰. Χρήσεις τοῦ ναοῦ ὡς ἀποθήκης ἀρχαιοτήτων²¹.
 1834. Ἀνέγερση τῶν στρατώνων. Ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανού²². Σχέδιο τοῦ ναοῦ ἀπό τόν Χριστιανό Hansen²³.
 1836. Τοπογραφική ἀποτύπωση Fr. Stauffert.
 1842. Αποτύπωση ἐνός τρούλλου τοῦ ναοῦ ἀπό τόν A. Couchaud²⁴.
 1853-58. Ἐπισκευές ἀπό τήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία²⁵.
 1880. Περιγραφή τοῦ ναοῦ ἀπό τόν Πανάρετο Κωνσταντινίδη²⁶.
 1884. Πυρκαϊά τῆς παλαιᾶς ἀγορᾶς στόν χώρο τῆς Βιβλιοθήκης.
 1885. Ἀντιγραφή ὀρισμένων τοιχογραφιῶν μερίμνη τοῦ μαρκησίου τοῦ Bute²⁷. Κατεδάφιση τοῦ ναοῦ²⁸ καί ἀνασκαφή τοῦ πέριξ χώρου.

Στήν παρούσα ἐργασία θά γίνει προσπάθεια νά συγκεντρωθοῦν κατά τό δυνατόν περισσότερες πληροφορίες γιά τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἀθηναϊκοῦ μνημείου, προκειμένου νά δοθεῖ μιά πληρέστερη ἀναπαράστασή του καί νά γίνει ἡ χρονολογική του τοποθέτηση.

Εἰκ. 1. Ἡ βορειοανατολική εἴσοδος τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ τετρακόγχου, ἀψίδα τοῦ βήματος τῆς Μεγάλης Παναγίας.

Τά τεκμήρια γιά τήν μορφή τῆς ἐκκλησίας εἶναι πρῖν ἀπό ὅλα τά κατάλοιπα τοῦ τετρακόγχου καί τῆς παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς πού τό διαδέχθηκε (Εἰκ. 1 καί 2), τά ὁποῖα εἶχαν ἐνσωματωθεῖ σέ αὐτή. Μέ τίς μετρούμενες διαστάσεις τοῦς ἀποτελοῦν τήν βάση γιά τήν ἀναπαράστασή του. Τεκμήρια τῆς μορφῆς τῆς ἐκκλησίας εἶναι τέσσερα σχέδια πού ἔγιναν πρό τῆς κατεδα-

¹⁴ Ο.π.

¹⁵ Βλ. στά ἐπόμενα, ὑποσημ. 36-38.

¹⁶ Καμπούρογλους, ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 136.

¹⁷ Βλ. στά ἐπόμενα, ὑποσημ. 32 καί 33.

¹⁸ Στ. Κουμανούδης, «Ἐπιγραφαί ἐκ τῆς ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ἀνασκαφῆς», ΑΕ 1885, 207, σημ. 1.

¹⁹ Ἀπομνημονεύματα Π. Σκουζέ, Δ. Καμπούρογλους, ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 136.

²⁰ Βλ. στά ἐπόμενα, σ. 28 καί ὑποσημ. 39.

²¹ Ἀγγ. Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιά τίς ἀρχαιότητες στήν Ἑλλάδα καί τά πρῶτα μνημεῖα*, Ἀθήνα 1977, 158-161.

²² Ο.π.

²³ Βλ. στά ἐπόμενα, σ. 27 καί ὑποσημ. 34 καί 35.

²⁴ Βλ. στά ἐπόμενα, σ. 27 καί 31 καί ὑποσημ. 30.

²⁵ Εὐ. Κασόρξης, *Συνοπτική ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπό 22 Ἰουλίου 1858 μέχρι 24 Μαΐου 1853*, 22. Ὁ Στ. Κουμανούδης (Ἡμερολόγιο, 3-8-1885) μέ ἐκπληξη εἶδε κατὰ τήν κατεδάφιση σέ ἕναν τοῖχο τοῦ ναοῦ μιά πρόχειρη ἀναγραφή τῆς χρονολογίας 1853.

²⁶ Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πειραιῶς Πανάρετος, μέλος τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἔδειχνε ζωηρό ἐνδιαφέρον γιά τίς βυζαντινές ἐκκλησίες. Βλ. στά ἐπόμενα, ὑποσημ. 43 καί 44.

²⁷ Westlake, ὁ.π. (ὑποσημ. 5).

²⁸ Χωρίς προηγουμένη τεκμηρίωση τοῦ μνημείου. Ἀπό τόν Κουμανούδη («Ἐκθεσις», ὁ.π.) τό σχέδιο τοῦ τρούλλου ἀπό τόν Couchaud καί τά ἀντίγραφα τῶν τοιχογραφιῶν θεωρήθηκαν ἐπαρκῆ στοιχεία πρῖν ἀρχίσει ἡ κατεδάφιση.

φίσεως, καθοριστικής επίσης σημασίας για την αναπαράσταση:

α) Του Α. Couchaud²⁹ που δημοσιεύθηκαν στο Παρίσι το 1842. Περιορίζονται στον έναν από τους δύο τρούλλους της εκκλησίας, ο οποίος, όπως φαίνεται, ήταν το μόνο όρατο και επισκένεζο τμήμα της μετά την επιχωμάτωση της περιοχής και μάς δίνουν ακριβείς διαστάσεις του. Ένα από τα σχέδια αναδημοσιεύθηκε αργότερα³⁰.

β) Τα αντίγραφα των τοιχογραφιών του δευτέρου τρούλλου της Μεγάλης Παναγιάς, που έγιναν με την φροντίδα του μαρκησιού του Bute και δημοσιεύθηκαν στο δυσεύρετο σήμερα περιοδικό *Archaeologia*³¹, τρία χρόνια μετά την κατεδάφιση. Είναι χρήσιμα στην αναπαράσταση ως προς την θέση και το μέγεθος των παραθύρων του τρούλλου.

γ) Το σχέδιο του Louis-François-Sebastien Fauvel που έγινε μεταξύ των ετών 1780 και 1782 (Εικ. 3). Είναι ακριβέστατο, δίνει μια γενική άποψη της εκκλησίας από τα νοτιοανατολικά και είναι μεγάλης σημασίας για την αναπαράστασή της. Το ενδιαφέρον του Fauvel προκλήθηκε από τα λείψανα των δύο παλαιότερων φάσεων, τα ενσωματωμένα στην εκκλησία. Η αναγνώριση του όλου συγκροτήματος ως Βιβλιοθήκης του Άδριανού δεν είχε γίνει ακόμα και ο Fauvel πίστευε ότι τα ερείπια αυτά βρίσκονταν εντός του περιβόλου του Ιερού του Όλυμπίου Διός. Το σχέδιο του Fauvel, σήμερα στην Έθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι³², δημοσιεύθηκε το 2001³³.

δ) Στα σχέδια του Χριστιανού Hansen από την Αθήνα, στα οποία περιλαμβάνεται και ένα προοπτικό σχέδιο του εσωτερικού μιας εκκλησίας, χωρίς τίτλο, το οποίο αναγνωρίστηκε³⁴ ότι ανήκε στην Μεγάλη Παναγιά (Εικ. 4). Το μικρό αυτό έργο είναι επίσης ακριβέστατο και γίνεται πολύτιμο για την αναπαράσταση της εκκλησίας. Δημοσιεύθηκε το 1985 και το 1993³⁵.

Εικ. 2. Οι τρεις κίονες και η παραστάδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Οι άλλοι αρχιτέκτονες J. Stuart και N. Revett περιέλαβαν στις αποτυπώσεις των μνημείων των Αθηνών τα κατάλοιπα των δύο πρώτων φάσεων της Μεγάλης Παναγιάς σε μία κάτοψη³⁶ δημοσιευμένη το 1762. Περιέργως το σχέδιο είναι αντικατοπτρικό του πραγματικού και λανθασμένο ως προς την γενική χάραξη³⁷. Δημιουργεί επιπλέον παρανόηση ως προς την μεσαιωνική μορφή της εκκλησίας περιλαμβάνοντας το ημικύκλιο του παλαιοχριστιανικού συνθρόνου (;) στην θέση της κόγχης του Ιερού. Δεδομένου ότι τα τμήματα των δύο πρώτων φάσεων διατηρούνται αμετάβλητα έως σήμε-

²⁹ A. Couchaud, *Choix des églises byzantines en Grèce*, Παρίσι 1842, πίν. 3, εικ. 1-5.

³⁰ Α. Ευγγόπουλος, «Τά βυζαντινά και τουρκικά μνημεία των Αθηνών», *ΕΜΜΕΑ*, τχ. Β, 1929, 89, εικ. 93.

³¹ N.H.J. Westlake, «On Some Ancient Paintings in Churches of Athens», *Archaeologia* LI, 1888, 1, πίν. VIII, IX, σ. 173-188. Σχόλια και αναδημοσίευση των αντιγράφων βλ. εις Β. Πετράκος, «Ίδεογραφία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας», *ΑΕ* 126 (1987), 140. Βλ. επίσης και Ευγγόπουλος, δ.π., 89, εικ. 96. Η αρχική δημοσίευση είχε γίνει στο δυσεύρετο επίσης περιοδικό *The Scottish Review* 6 (1885), 87 κ.έ.

³² Bn F, Estampes, Gb 15b, folio 19.

³³ N. Lemaigre-Demesnil, *Byzance retrouvée. Érudits et voyageurs fran-*

çais, XVI-XVIII siècles, Παρίσι 2001, 160-161.

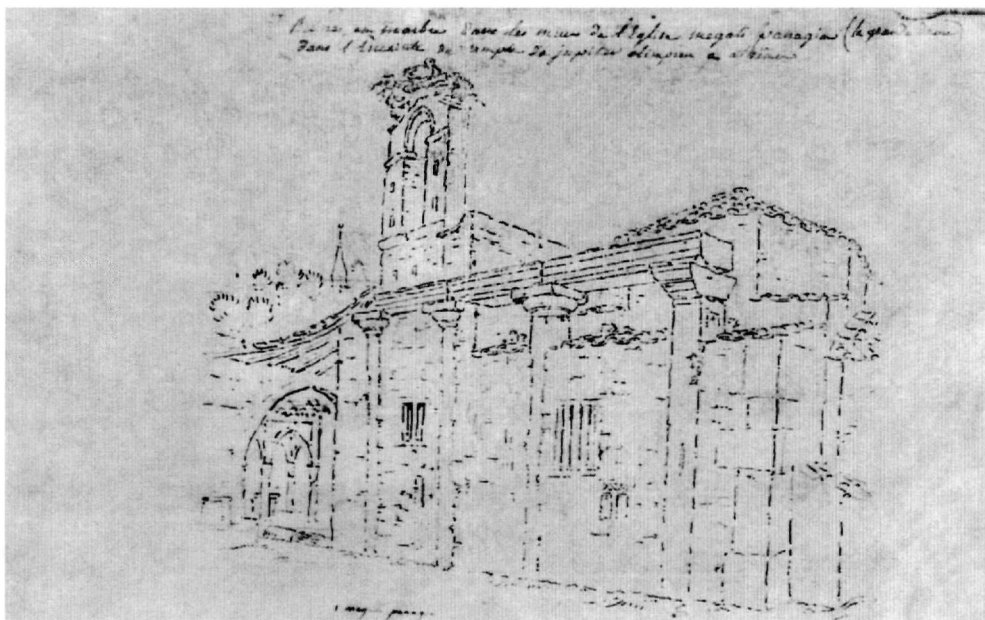
³⁴ Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Χριστιανός Χάνσεν. Έπιστολές και σχέδια από την Ελλάδα*, Αθήνα 1993, 81, εικ. 94. Βλ. επίσης Δ. Κωσταντίος (εκδ.), *Βυζαντινή Αθήνα, Ημερολόγιο 2004*, εικ. 15.

³⁵ Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Αθήνα 1818-1853. Έργα Δανών καλλιτεχνών*, Αθήνα 1985, 103, εικ. 124. M. Bendtsen, *Sketches and Measurements. Danish Architects in Greece, 1818-1862*, Κοπεγχάγη 1993, 44, 248, αρθ. 246.

³⁶ J. Stuart, N. Revett, *The Antiquities of Athens*, Λονδίνο 1762, I, πίν. X.

³⁷ Η νοτία κιονοστοιχία της βασιλικής δεν ήταν παράλληλη προς τον βόρειο τοίχο της. Βλ. Τραυλός, «Ανασκαφαί», δ.π. (ύποψημ. 7), 58, 59.

Εἰκ. 3. L.-F.-S. Fauvel. Ἡ Μεγάλη Παναγιά. Bibliothèque Nationale de France (Byzance Retrouvée, 2001).

ρα, ἡ κάτοψη τῶν Stuart καί Revett δέν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς ἐκκλησίας. Τό σχέδιο ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Τραυλός³⁸ τὸ 1950. Δύο τοπογραφικὰ σχέδια τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 μικρῆ βοήθεια προσφέρουν στὴν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου. Τὰ σκαριφήματα τῶν Κλεάνθους καί Schaubert, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔγινε τὸ πρῶτο σχέδιο τῶν Ἀθηνῶν³⁹, δείχνουν ὅτι ἡ ἐκκλησία ἀφ' ἐνός ἦταν περίπου τετράγωνη σὲ κάτοψη καὶ ἀφ' ἑτέρου εἶχε κάποιον ὑποστύλωμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς. Τό σχέδιο τοῦ Fr. Stauffert⁴⁰ δίνει χωρὶς ἄλλα στοιχεῖα τὶς γενικὲς τῆς διαστάσεις, περίπου 10,80×11,8 μ.⁴¹

Τρία γραπτά κείμενα συμβάλλουν, τέλος, στὴν ἀνάκτηση τῆς μορφῆς τῆς Μεγάλης Παναγιάς:

α) Ἡ περιγραφή τοῦ A. Couchaud, συνοπτικὴ καὶ ἀσαφής⁴².

β) Ἡ περιγραφή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Παναρέτου Κωνσταντινίδη στὸ δυσεῦρετο περιοδικὸ *Σωτήρ*⁴³, τὴν ὁποία ἀναδημοσίευσε ὁ Ἱ. Τραυλός⁴⁴.

γ) Τὰ ἡμερολόγια τῆς «Ἀνασκαφῆς τῆς καείσης ἀγορᾶς» τοῦ Στ. Κουμανούδη, τῶν ἐτῶν 1885 καὶ 1886, τὰ ὁποῖα ἔχουν κατατεθεῖ στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας⁴⁵. Παρέχουν ἐμμέσως λίγες ἀλλὰ πολὺτιμες πληροφορίες τόσο γιὰ τὴν ἐκκλησία, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐν ψυχρῷ κατεδάφισή της.

Ἀπὸ τίς περιγραφές γίνεται φανερό ὅτι τὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο εἶχε δύο ἀμέσως διακριτὰ μέρη. Μὲ τὸ ἱερό

³⁸ Ο.π., 61, εἰκ. 15.

³⁹ Σήμερα στὴν 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Βλ. Α. Παπαγεωργίου-Βενετᾶς, *Ἐδουάρδος Σάουμπερτ*, Ἀθήνα 1999, 34, 36.

⁴⁰ Κ. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ον αἰῶνα*, Ἀθήνα 1966, 55 (τέταρτον τμήμα τοῦ γενικοῦ σχεδίου).

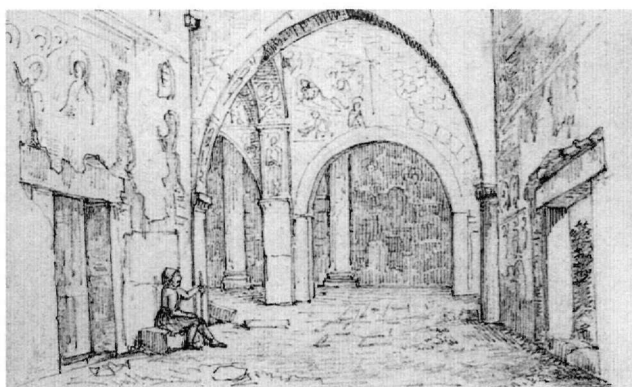
⁴¹ Βλ. καὶ Τραυλός, «Ἀνασκαφαί», 60, σημ. 3.

⁴² A. Couchaud, *Choix* (ὑπόσημ. 29), 13. Δέν γίνεται κἂν λόγος γιὰ τὴν μορφή τῆς ἐκκλησίας μὲ ἐξαίρεση τὸν τροῦλλο τῆς Παναγίας, τοῦ ὁποίου δίνει τὰ σχέδια, συγχέει ὁμως στὴν περιγραφή μὲ τὸν νότιο τροῦλλο (τῆς Ἀγίας Τριάδος).

⁴³ Π. Κωνσταντινίδης, «Ἡ Μεγάλη Παναγία τῶν Ἀθηνῶν», *Σωτήρ* Δ' (1880-1881), 301-306.

⁴⁴ Τραυλός, «Ἀνασκαφαί», 61, 63.

⁴⁵ Σὲ δύο μικρὰ σημειωματάρια. Δυστυχῶς ὁ Σ. Κουμανούδης δέν ἀναφερόταν σὲ ἓνα γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο, δέν ἔδινε ἀκριβεῖς διαστάσεις τῶν εὐρημάτων καὶ δέν περιέγραφε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατὰλοιπα. Ἡ πρώτη ἱκανοποιητικὴ ἀναγνώριση τῶν εὐρημάτων τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῆς Βιβλιοθήκης ἔγινε ἀπὸ τὸν W. Doerpfeld στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1886 (ἡμερολόγιο, 8 καὶ 9 τοῦ μηνός).

Εἰκ. 4. Χριστιανού Hansen. Ἐκκλησία στήν Ἀθήνα. Library of the Copenhagen's Academy of Fine Arts (M. Bendtsen, 1993).

στραμμένο πρὸς βορρᾶν⁴⁶ ὑπῆρχε μιά μικρή μονόχωρη τρουλλαία ἐκκλησία τῆς Παναγίας, πού ἐνσωμάτωνε τμήματα τῶν τοίχων τοῦ ἀρχικοῦ τετρακόγχου. Πρὸς νότον ἦταν προσκολλημένη μία δεύτερη, τῆς Ἀγίας Τριάδος, ἐπίσης τρουλλαία, μέ κανονικό τόν προσανατολισμό τοῦ βήματος, ὁ νότιος τοῖχος τῆς ὁποίας ἐνσωμάτωνε τὴν παραστάδα καὶ τους τρεῖς κίονες τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἡ βορεία ἐκκλησία εἶχε πλάτος μόλις 3,5 μ., ὅσο καὶ ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου τῆς, ἦταν δηλαδή μιά τυπική μονόχωρη ἐκκλησία μέ τρούλλο Kuppelhalle. Τό ὑψιστάμενο ἀρχαῖο μαρμάρινο τόξο τοῦ τετρακόγχου διαμόρφωνε τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς (Εἰκ. 1).

Ἡ νοτιά ἐκκλησία, ἡ Ἀγία Τριάς, ἦταν αὐτοτελής μέ ἰδιαίτερη πρόθεση⁴⁷, ἀλλὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς νάρθηξ τῆς μικρῆς ἐκκλησίας. Ὁ τρούλλος τῆς ἦταν χαμηλότερος ἀλλὰ καὶ εὐρύτερος τοῦ ἄλλου, φαίνεται δέ ὅτι δέν σωζόταν ἀκέραιος ὅταν ἔγινε ἡ κατεδάφισή του τὸ 1885⁴⁸. Ἡ ἐκκλησία ἐπεκτεινόταν πρὸς τὰ δυτικά, ἔτσι

ὥστε τὸ μήκος τῆς στεγαζομένης ἐπιφανείας νά φθάνει τὰ 11,80 ἢ 12 μ.⁴⁹.

Ὁ Ἱ. Τραυλός, ὅταν σχεδίαζε τὸ 1950 τὴν ἀναπαράσταση τῆς μεσαιωνικῆς Μεγάλης Παναγίας⁵⁰, δέν εἶχε στὴν διάθεσή του τὰ σχέδια Fauvel καὶ Hansen οὔτε τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1885. Ἀντιθέτως, ἐμπιστεύθηκε τὴν κάτοψη Stuart καὶ Revett παραβλέποντας τὰ λάθη τῆς. Ὅλα αὐτὰ δημιουργοῦν τὴν ἀνάγκη γιὰ μιά νέα, ἀναθεωρημένη ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου (Εἰκ. 5 καὶ 6).

Ἀπὸ τὸ σχέδιο Hansen προκύπτει ὅτι τὸ ἐνιαῖο δάπεδο τῆς ἐκκλησίας βρισκόταν στὴν ἴδια στάθμη μέ τοὺς στυλοβάτες τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁵¹. Στόν ναό τῆς Παναγίας τὰ τέσσερα τόξα πού ἔφεραν τὸν τρούλλο διαμορφώνονταν ψηλότερα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο τοῖχο πού μετροῦνται καὶ σήμερα σέ ὕψος 3,89 μ. πάνω ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ ἐσωρράχια αὐτῶν τῶν τόξων ἔφθαναν σέ ὕψος τουλάχιστον $3,89 + 3,50 : 2 = 5,64$ μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου κατὰ 0,30 μ. περίπου ψηλότερα μέ ἀποτέλεσμα τὸ κλειδί τοῦ θόλου τοῦ⁵² νά φθάνει τουλάχιστον τὰ 11 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο⁵³.

Τίποτα δέν εἶναι γνωστό γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν τοιχοποιία τῆς. Οἱ λαξευτές ἐπιφάνειες τοῦ τρούλλου κάνουν πολὺ πιθανόν ὅτι ἀνάλογη ἐπεξεργασία εἶχε καὶ ἡ κόγχη καὶ κατὰ συνέπεια⁵⁴ ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ τῆς χάραξη ἦταν ἡ συνήθης ἡμεξαγωνική. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας διετηρεῖτο ἡ ἀρχαία τοιχοποιία μέ τὰ λαξευτὰ μάρμαρα. Τὸ πλάτος τοῦ βήματος, τὸ ὁποῖο περιοριζόταν στὴν ἀρχαία θύρα τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τῆς κεντρικῆς αἰθούσης τοῦ τετρακόγχου⁵⁵, εἶναι μόλις 1,69 μ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ ταινιωτοῦ τόξου τῆς ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δάπεδο⁵⁶ 3,40 μ. περίπου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ κόγχη τοῦ βήματος ἦταν δυσαναλόγως χαμηλὴ ἐν σχέσει πρὸς

⁴⁶ Ὅπως καὶ τοῦ δευτέρου βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, τῶν Ἀσωμάτων στὰ Σκαλιά.

⁴⁷ Κατὰ τὴν περιγραφή Παναρέτου.

⁴⁸ Κουμανούδης, Ἡμερολόγιο, 20 Αὐγ. 1885. Westlake, ὁ.π. (ὑπόσημ. 31), 182.

⁴⁹ Κατὰ τὴν ἀποτύπωση Stauffert καὶ τὴν ἀναπαράσταση Τραυλοῦ, ἀντιστοίχως.

⁵⁰ Τραυλός, «Ἀνασκαφαί», 62, εἰκ. 16. Τὸ σχέδιο ἀναπαράστασεως ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἀ. Κόγκου (ὁ.π., ὑπόσημ. 21, 159, εἰκ. 63) καὶ τοὺς Χ. καὶ Λ. Μπούρα (Ἑλλαδικὴ ναοδομία, 30, εἰκ. 30).

⁵¹ Διακρίνονται σαφέστατα οἱ βάσεις τῶν δύο κιόνων. Ὁ τρίτος δέν ἔχει βάση.

⁵² Οἱ διαστάσεις του ἀναγράφονται ἀριθμητικῶς στὰ σχέδια Couchaud.

⁵³ Κατὰ τὸν Πανάρετο 12 περίπου μέτρα.

⁵⁴ Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ (Χ. καὶ Λ. Μπούρα, Ἑλλαδικὴ ναοδομία, 399-400), ἡ ἐπικράτηση τῶν ἡμεξαγωνικῶν ἐξωτερικῶς κογχῶν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς γενικεύσεως τοῦ πλινθοπερίκλειστου συστήματος τῆς τοιχοποιίας. Καὶ σὲ αὐτὴ τὴν λεπτομέρεια ἡ κάτοψη τῶν Stuart καὶ Revett φαίνεται ἀνακριβής.

⁵⁵ Βλ. φωτ. Ἱ. Τραυλός, «Ἀνασκαφαί», 49, εἰκ. 6.

⁵⁶ Τὸ ἀρχικὸ κατώφλι τῆς θύρας ἦταν πολὺ χαμηλότερα. Φαίνεται ὅτι μετακινήθηκε ἀπὸ τὸν Στ. Κουμανούδη. Βλ. ἡμερολόγιο, 24 Ὀκτ. 1885.

τόν τρούλλο⁵⁷. Ἴχνη τέμπλου δέν διακρίνονται. Τό μαρμάρινο θύρωμα τῆς περιγραφῆς τοῦ Παναρέτου δέν ἔχει σωθεῖ. Τό παράθυρο στό ἀνατολικό τόξο δέν τεκμηριώνεται.

Γιά τόν νότιο ναό τῆς Ἀγίας Τριάδος ἔχομε πλήθος πληροφοριῶν ἀπό τό σχέδιο Fauvel.

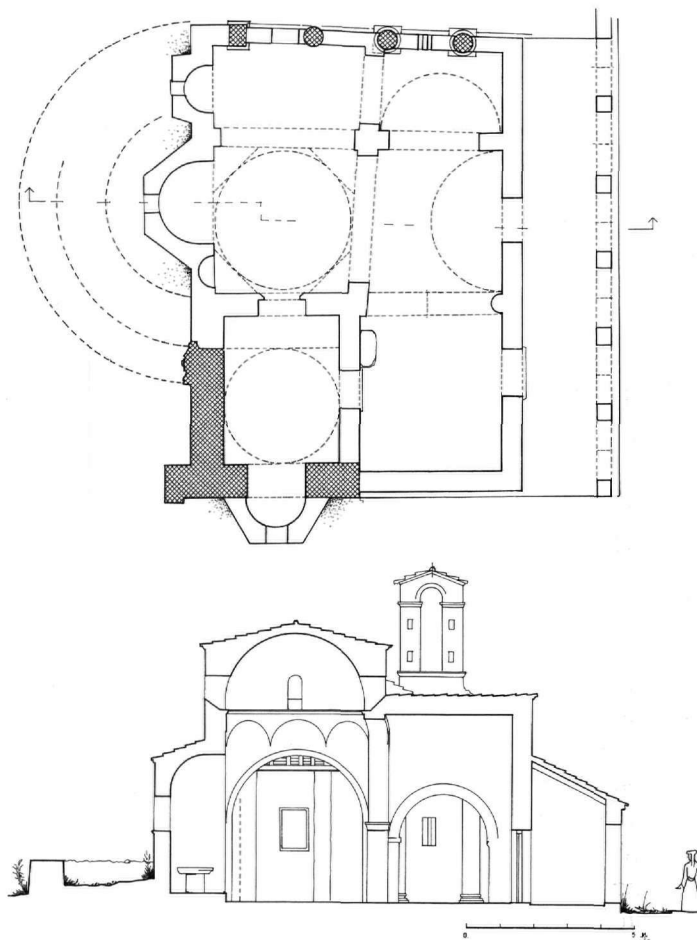
Ἀπό τόν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ προβάλλουν οἱ ἐνσωματωμένοι τρεῖς κίονες τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καί ἡ ἀντίστοιχη παραστάδα. Ὁ τρούλλος ἦταν χαμηλός, ὀκταγωνικός, μέ ὀριζόντιο τό γεῖσο, κάλυψη μέ κεραμίδια καί φραγμένα τά παράθυρα. Δέν ἔχει κιονίσκους στίς γωνίες καί ἄπτεται τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ.

Στήν ἀνατολική πλευρά διακρίνεται ἡ ἀρχή τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης τοῦ βήματος, ἡ ὁποία στεγάζεται μέ κεραμίδια. Τό σχῆμα τῆς ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς⁵⁸. Πλησιέστατα, στήν νοτιοανατολική γωνία τοῦ ναοῦ, διαμορφώνεται μικρή ἡμιεξάγωνη ἢ ὀρθογωνική σέ κάτοψη κόγχη διακονικοῦ ἢ παρεκκλησίου.

Νοτίως τοῦ τρούλλου δέν ὑπάρχει κεραία, δηλαδή ὁ κυρίως ναός δέν ἦταν σταυροειδῆς. Ἀντιθέτως ὑπῆρχε ἓνα κατά μήκος πλάγιο κλίτος, μέ μονοκλινή, κεραμοσκεπή τήν στέγη, πού ἐκτείνεται ἕως τόν δεύτερο ἀπό ἀνατολῶν κίονα. Τό κάτω ὄριο τῆς στέγης του, χωρίς ἐμφανές γεῖσο, ἦταν σέ ὕψος 4 μ. ἀπό τόν στυλοβάτη, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ κίονες ἔχουν ὕψος 5,06 μ.

Δυτικότερα ἀπό τόν δεύτερο κίονα ὁ νότιος τοῖχος ὑψώνεται ἀρκετά ψηλότερα ἀπό τό παλαιοχριστιανικό ἐπιστύλιο, ἐνῶ ἓνας ἄλλος, ἐγκάρσιος πρὸς τό νότιο κλίτος, διαμόρφωνε στέγη μέ κλίση πρὸς τά δυτικά. Χαμηλά ἀνοίγονταν δύο παράθυρα μέ ὀριζόντιο ἀνώφλι. Στό ἐπιστύλιο ἐδραζόταν τό κωδωνοστάσιο, ἀπλούστατο, τοξωτό, μέ δύο πεσσούς καί μικρή δικλινῆ τήν στέγη⁵⁹.

Μπροστά ἀπό τήν ἐκκλησία ὑπῆρχε στοά τῆς ὁποίας διακρίνεται τό πρῶτο ἀπό τά νότια, ἐλαφρά ὀξυκόρυφο τόξο. Ἡ στέγη τῆς στοᾶς, ξύλινη, ἀποτελοῦσε ἐπέκταση τῆς ἄλλης πού εἶχε κλίση πρὸς τά δυτικά. Μέσα ἀπό τό τόξο

Εἰκ. 5. Μεγάλη Παναγία Ἀθηνῶν. Κάτοψη καί τομή κατά μήκος. Ἀναπαράσταση.

τῆς στοᾶς διακρίνεται τετρακίνιο κιβώριο μέ ὀξυκόρυφα ἐπίσης τόξα καί ὀριζόντιο γεῖσο. Πιθανότατα στέγαζε τήν φιάλη τῆς μονῆς ἢ καί ἀπλό φρεατοστόμιο⁶⁰.

Γιά τόν ἴδιο ναό τῆς Ἀγίας Τριάδος πολλές καί πολύτιμες πληροφορίες μᾶς δίνει τό σχέδιο τοῦ Χριστιανοῦ Hansen. Ὁ καλλιτέχνης στάθηκε περίπου στόν ἄξονα

⁵⁷ Πάνω ἀπό τό μαρμάρινο ἀρχαῖο τόξο ἡ τοιχοποιία κατὰ τόν Κουμανούδη ἦταν εὐτελής. Βλ. ἡμερολόγιο, 5 Ἰουλ. 1885, ὅπου καί σκαρίφημα.

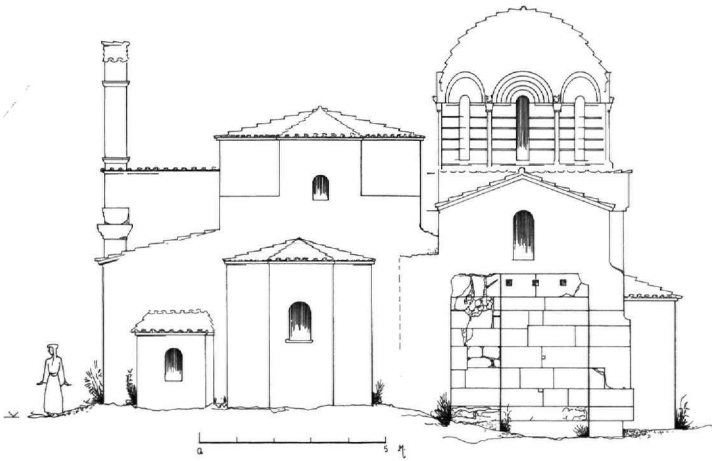
⁵⁸ Κουμανούδης, Ἠμερολόγιο, 5 καί 6 Ἰουλ. καί πρόχειρα σκαρίφημα στίς σ. 2 καί 3. Ἡ κόγχη εἶχε κτισθεῖ πάνω στήν πλακόστρωση τῆς βασιλικῆς (βλ. Ἠμερολόγιο, 25 Νοεμ. 1885) καί στόν ἄξονα τοῦ συνθρόνου τῆς, τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκαν τά θεμέλια (Ἠμερολόγιο, 3 Σεπτ. 1885).

⁵⁹ Ὅπως καί πολλά ἄλλα ἀθηναϊκά κωδωνοστάσια τῆς Τουρκοκρατίας. Πιθανότατα δέν εἶναι τό μνημονεύμενο σέ ἐπιστολή τοῦ

πάπα Οὐρβανοῦ Δ' κωδωνοστάσιο πού ἔκτισε ὁ Νικόλαος de la Roche, τόν 13ο αἰῶνα. Βλ. Papan, ὁ.π. (ὑπόσημ. 12), καθὼς καί Κουμανούδης, Ἠμερολόγιο, 24 Αὐγ. 1885. Τό κωδωνοστάσιο διακρίνεται καί στήν ἀπό δυσμῶν ἀποψη τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, τῶν J. Stuart καί N. Revett.

⁶⁰ Ἴσως εἶναι τό ἀναφερόμενο ἀπό τόν Στ. Κουμανούδη στό Ἠμερολόγιο, 14 Αὐγ. 1885 «... καί κτιστή δεξαμενὴ τοῦ ποτέ στατηρβανίου μέγα ἐξάγωνον καί παχὺ λευκόν μάρμαρον ἦτο ἐπ' αὐτῆς καί ἐξεκόλλησε...».

Εἰκ. 6. Μεγάλη Παναγία Ἀθηνῶν. Ἀνατολική ὄψη. Ἀναπαράσταση.

τοῦ βορειοδυτικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ καί σέ ὕψος 1,80 μ. περίπου. Παραμένει ἄγνωστο πῶς στεγαζόταν τό τμήμα αὐτό τῆς ἐκκλησίας.

Στήν σύνθεση δεσπόζει ἕνας ἐπιμήκης σύνθετος πεσσός⁶¹ στήν ἐπέκταση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Παναγίας, μέ τόν ὁποῖο συνδέεται μέ ἕνα σφενδόνιον. Πίσω ἀπό τόν πεσσό ἐπιβεβαιώνεται ἡ ὑπαρξη ἑνός ἐπιμήκους καί στενοῦ πλαγίου κλίτους. Ἐκεῖ εἶναι ὁρατοί οἱ κορμοί τοῦ δευτέρου καί τοῦ τρίτου κίονος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μέ τίς βάσεις τους, γιά τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος.

Ἡ ἀπόσταση τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἀπό τήν γωνία του εἶναι σχετικῶς μεγάλη, σαφῶς μεγαλύτερη ἀπό ἐκείνη πού δίνει ἡ κάτοψη Stuart καί Revett. Πάνω ἀπό τήν θύρα ὑπῆρχε τυφλό ἀψίδωμα μικροῦ βάθους μέ τοιχογραφημένη παράσταση. Ἀπέναντί της, στόν δυτικό τοῖχο, ἀνοιγόταν ἄλλη πού ὡδηγοῦσε στήν στοά (;) τῆς προσόψεως.

Τό μεγάλο τόξο ἀπό τήν γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στόν δυτικό τοῖχο ἦταν ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφο. Ἡ παραστάδα στήν ὁποία κατέληγε πρὸς τά δυτικά εἶχε τήν μορφή ἡμικίονος μέ ἰωνικό (;) κιονόκρανο. Στό κύριο ἄνοιγμα, ὁ πεσσός, στήριζε τόξα πρὸς τά δυτικά καί πρὸς τά ἀνατολικά. Τό πρῶτο ἦταν ἡμικυκλικό, μέ δια-

κρητό τό τόξο μετώπου του καί εἶχε διάμετρο περίπου 2,70 μ. Μέ βάση τίς ἀναλογίες τοῦ σχεδίου Hansen, οἱ γενέσεις του ἦταν σέ ὕψος 1,90 μ. περίπου καί τό ὕψος τοῦ κλειδιοῦ του ἔφθανε τά $1,90 \times 2,70 : 2 = 3,25$ μ. τουλάχιστον ἀπό τό δάπεδο. Ἡ μεγάλη κατά μήκος καμάρα σέ ἐπέκταση τοῦ τρουλλαίου μέρους εἶχε ἀκτίνα 2,05 μ. Καί τοῦτο σημαίνει ὅτι, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν καί τοῦ πάχους τοῦ τόξου μετώπου, εἶχε τό κλειδί της σέ ὕψος $3,25 + 2,05 + 0,30 = 5,60$ μ. τουλάχιστον ἀπό τό δάπεδο.

Ἀριστερότερα, στό σχέδιο Hansen, ἀνατολικῶς τοῦ πεσσοῦ καί μέ γενέση σέ ὕψος ἐπίσης στά 1,90 μ., ὑπῆρχε ἄλλο τόξο, τό ὁποῖο φαίνεται νά στήριζε τοῖχο. Τό κλειδί τοῦ τόξου αὐτοῦ θά ἔφθανε τά $1,90 + 2,10 + 0,30 = 4,30$ μ. ἀπό τό δάπεδο. Αὐτό, σέ συσχετισμό μέ τήν χαμηλή μονοκλινῆ στέγη καί τό ὕψος τοῦ κάτω ἄκρου της, πού ἤδη σημειώθηκε, ἀποκλείει τήν κάλυψη τοῦ νοτίου κλίτους μέ θόλους. Ἀσφαλῶς ἡ στέγη του ἦταν ξύλινη.

Τά πράγματα γίνονται ἀσαφῆ στό δυτικό τμήμα τοῦ πλαγίου κλίτους, ἐκεῖ ὅπου ἡ στέγη ἀνυψώνεται καί γίνεται μονοκλινῆς πρὸς τά δυτικά. Ὁ ἐγκάρσιος τοίχος (σαφῆς στό σχέδιο Fauvel) προφανῶς ὑποστηριζόταν ἀπό ἕνα ἰσχυρό σφενδόνιο πού κατέληγε στόν κεντρικό πεσσό. Ἴσως στό νοτιοδυτικό αὐτό τμήμα τοῦ ναοῦ πρέπει νά δεχθοῦμε τήν ὑπαρξη μιᾶς καμάρας μέ τίς γενετικές κάθετες στόν γενικό του ἄξονα, ἐνδεχομένως τό κατάλοιπο μιᾶς προηγουμένης βυζαντινῆς φάσεως⁶².

Ὁ τρούλλος τῆς Ἀγίας Τριάδος κατά τόν Couchaud⁶³ ἀνήκε στό τέλος τῆς δευτέρας περιόδου (;) καί διέφερε ἀπό τοὺς προηγουμένους ὡς πρὸς τήν χαμηλωμένη του μορφή. Ἦταν ἡμισφαιρικός, χωρὶς δηλαδή ἐσωτερικό τύμπανο, μέ τά τόξα τῶν παραθύρων του νά διεισδύουν στό σφαιρικό του τμήμα, καί εἶχε ὀκταγωνική τήν στήριξη.

Τήν ἡμισφαιρική μορφή καί τήν διεισδυση τεσσάρων μικρῶν μονολόβων παραθύρων ἐπιβεβαιώνουν τά ἀντίγραφα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλλου, ἐνῶ ἡ διάμετρος του, περίπου 4,20 μ., προκύπτει σχεδόν μέ βεβαιότητα. Ἡ ὀκταγωνική στήριξη δέν μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ παρά μόνον μέ τήν ὑπαρξη ἡμιγωνίων στίς γωνίες τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, δεδομένου ὅτι, ὅπως σημειώθηκε, δέν ὑπάρχουν κεραῖες μέ καμάρες στίς τρεῖς πλευρές του⁶⁴.

Στήν ἀναπαράσταση πού προτείνεται⁶⁵ τό κωδωνοστά-

⁶¹ Μόλις διακρινόμενος στό μικρό σκαρίφημα τῶν Κλεάνθη καί Schaubert.

⁶² Στό σχέδιο Hansen διακρίνεται ἕνα δεύτερο τόξο ἀπό λαξευτούς θολίτες ἐνωματωμένο στόν τοῖχο, λίγο ψηλότερα ἀπό τό ἡμικυκλικό τόξο.

⁶³ Couchaud, *Choix* (ὑπόσημ. 29), 13.

⁶⁴ Δηλαδή πρὸς βορρᾶν, ἀνατολή καί νότο.

⁶⁵ Κατά τόν ἀρχιεπίσκοπο Πανάρετο τό μήκος τοῦ βυζαντινοῦ παρεκκλησίου ἦταν 8 μ. καί τό πλάτος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος 7 μ. Δέν κάνει σαφές ἂν πρόκειται γιά ἐσωτερικές ἢ ἐξωτερικές

σιο, ή μορφή της στέγης της στοάς και τά παράθυρα ακολουθούν τά δύο γνωστά σχέδια. Αντιθέτως, υποθετικά είναι τό ύψος της κόγχης του ιερού, τό παράθυρό της και ή άγία τράπεζα, όπως επίσης και ή κάτοψη της στοάς στην δυτική πλευρά⁶⁶, ή μορφή της μικρής άψίδος στην ανατολική όψη και ή κάλυψη του νοτιοδυτικού διαμερίσματος. Για τόν μεγάλο σχετικώς χώρο, διαστ. 4,20x4,60 μ., στά δυτικά του ναού της Παναγίας μπορεί νά υποστηριχθεί ή άποψη ότι είχε νεκρικό χαρ ακτήρα από τίς δύο μεγάλες τάφρους πλήρεις όστών, πού άνέσκαψε έδώ ό Στ. Κουμανούδης⁶⁷.

Ό μεσοβυζαντινός ναός της Παναγίας είχε προσαρμοσθεί στά έρείπια δύο τοίχων μνημείου της αρχαιότητας αναδεικνύοντας τήν μαρμάρινη, σχεδόν ισόδομη τοιχοποιία τους. Η πρόθεση όδήγησε σέ μία άμφιβόλου λειτουργικότητας κάτοψη⁶⁸. Δέν γνωρίζομε δυστυχώς άλλα μορφολογικά στοιχεία του μικρού ναού πλύν αύτών του τρούλλου του, όπως τά διέσωσε στά σχέδιά του ό Couchaud.

Πρόκειται για έναν «άθηναϊκό» τρούλλο⁶⁹ μέ κάποιες ιδιομορφίες: Τά τόξα των όκτώ παραθύρων του φαίνεται ότι ήταν από λαξευτό λίθο⁷⁰ και είχαν όμόκεντρες ταινίες μέ κεραμοπλαστικά διασέφυλον⁷¹. Στην γένεση των τόξων αύτών ύπήρχε ένα όριζόντιο στοιχείο μέ αδιάγνωστα κεραμοπλαστικά κοσμήματα⁷². Τό τύμπανο του τρούλλου έξωτερικώς δέν ακολουθούσε τό γνωστό πλινθοπερικλειστο σύστημα, αλλά είχε όλόσωμους μαρμαρίνους όριζόντιους δόμους, μέ ύποτομή τονι-

σμού των άρμών, όπως ακριβώς και στόν τρούλλο της Γοργοεπηκόου Άθηνών⁷³. Οί κιονίσκοι στίς γωνίες κατέληγαν σέ άπλά λοξότμητα κιονόκρανα, πάνω από τά όποία προέβαλλαν λεοντοκέφαλες ύδρορροές⁷⁴. Μία από αυτές σώζεται στό Βυζαντινό Μουσείο⁷⁵.

Ό Στ. Κουμανούδης δέν άφησε πληροφορίες για τά μαρμάρινα δάπεδα πού άφηρεσε από διάφορα μέρη του έρειπίου⁷⁶. Έτσι, ή ύπόθεση αποδόσεως στην Μεγάλη Παναγία κάποιων περιτέχνων μεσοβυζαντινών μαρμαροθετημάτων, άλλοτε στίς αποθήκες του Έθνικού Άρχαιολογικού Μουσείου⁷⁷, θά ήταν μάλλον άστοχη.

Ό νότιος ναός της Άγίας Τριάδος έχει σύνθετη τήν κάτοψη: δέν έντάσσεται στους συνήθεις τύπους της ναοδομίας: ένας τετράγωνος τρούλλαϊος ναός επεκτείνεται καμαροσκεπής προς τά δυτικά, μέ στενό πλάγιο κλίτος προς τά νότια και μέ έναν κλειστό χώρο προς τά βόρεια, έτσι ώστε νά ένσωματώνει τόν ύφιστάμενο μονόχωρο ναό της Παναγίας. Δέν γνωρίζομε αν ή Άγία Τριάς κτίσθηκε άπ' αρχής ως καθολικό μονής και αν ό βόρειος χώρος έπαίξε τόν ρόλο λιτής. Εν πάση περιπτώσει στην κάτοψη της εκκλησίας διαβλέπει κανείς τήν δυναμική ανάπτυξη του χώρου και τίς δεσμεύσεις του σχεδιασμού από παλαιότερα κτήρια ή λείψανα κτηρίων.

Τά μορφικά στοιχεία της Άγίας Τριάδος παρουσιάζουν ένδιαφέρον και τήν κατατάσσουν άμέσως στά μνημεία της Τουρκοκρατίας.

Ό χαμηλός όκταγωνικός τρούλλος χωρίς ή μέ μικρό έξωτερικώς τύμπανο άποτελεί συνηθισμένο φαινόμενο στην Άττική μετά τήν Άλωση⁷⁸. Οί διεισδύσεις των τό-

κές διαστάσεις. Αν συνυπολογίζεται ή προέχουσα κόγχη, οί διαστάσεις ήταν 7,50 και 8 μ. άντιστοίχως.

⁶⁶ Αν δεχθεί κανείς πεσσούς κτιστούς, διατομής περίπου 50x50 εκ., και τήρηση των άξόνων των δύο θυρών, προκύπτει στοά μέ έξι τόξα. Τό πλάτος της παραμένει άγνωστο. Ασφαλώς σωζόταν και μετά τήν Έπανάσταση, γιατί συμπεριλαμβανόταν στίς γενικές διαστάσεις κατά τό σχέδιο Schaufert. Μία στοά μέ πεσσούς είχε ανασκάψει ό Στ. Κουμανούδης (Ημερολόγιο, 3 Σεπτ. 1885) προς ανατολάς της εκκλησίας, ίσως κελλίων της μονής.

⁶⁷ Κουμανούδης, Ημερολόγιο, 28 Φεβρ. 1886. Τίς τάφρους διαμόρφωναν τοίχοι και μάλιστα επιχρισμένοι.

⁶⁸ Η παράσταση της Πλατυτέρας δύσκολα θά διακρινόταν στό βάθος της χαμηλής κόγχης του βήματος και παραμένει άγνωστο πού ήταν ή πρόθεση και αν ύπήρχε τέμπλο. Βλ. και Χ. και Λ. Μπούρα, Έλλαδική ναοδομία, 358.

⁶⁹ Ο.π., 403-407.

⁷⁰ Ο.π., 424. Α. Η. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle Byzantine Churches», *BSA XXXII* (1932), 123.

⁷¹ Χ. και Λ. Μπούρα, Έλλαδική ναοδομία, 473, 474 και σημ. 681-689. Κ. Τσουρής, Ό κεραμοπλαστικός διάκοσμος, Καβάλα 1988,

119. Ένα κομμάτι κονιάματος μέ διασέφυλον στό Βυζαντινό Μουσείο θεωρήθηκε ότι προέρχεται από τόν τρούλλο της Μεγάλης Παναγίας. Βλ. Χ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ II'* (1985-1986), 65, 67, άριθ. Δ.604, εικ. 61.

⁷² Megaw, ό.π., 119.

⁷³ Ε.Μ. Πολυτεχνείον (εκδ.), *Βυζαντινά μνημεία. Έκκλησεία Άττικής*, Λεύκωμα, Άθήνα 1970, πίν. 1-11.

⁷⁴ Βλ. Λ. Μπούρα, Ό γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στό μοναστήρι του Όσίου Λουκά, Άθήνα 1980, 37-48.

⁷⁵ Ο.π., 40, 41, εικ. 63. Βλ. επίσης Couchaud, *Choix* (ύποσημ. 29), εικ. 3. Ξυγγόπουλος ό.π. (ύποσημ. 30), 89, εικ. 95. Κουμανούδης, Ημερολόγιο, 2 Αυγ. και 2 Σεπτ. 1885.

⁷⁶ Κουμανούδης, Ημερολόγιο, 2 Σεπτ. 1885 και 8-10 Ίαν. 1886.

⁷⁷ Μπούρας, «Κατάλογος», ό.π., 68, 69, 73, άριθ. Δ.652, Δ.653, Δ.849.

⁷⁸ Βλ. παραδείγματα εις Ά. Κ. Όρλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία Άττικής», *ΕΜΜΕ Α'*, τχ. Γ', 1933, Άγιος Νικόλαος (1592) (130-131, εικ. 167), Άγιος Νικόλαος Χωστός (143, εικ. 184, 185), Άγιος Νικόλαος Κολοκυνθοῦς, 16ου-17ου αϊ. (140, εικ. 182), Άγιος Δημήτριος Καβαλλάρης (144-145, εικ. 189-190), Άγιος Νικόλαος Ρούφ

ξων τῶν παραθύρων σέ ἄλλους, μεγαλύτερους θόλους ἦταν ἔξω ἀπό τίς ἀρχές τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τά ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα τόξα στό ἐσωτερικό, στήν στοά καί στό κιβώριο εἶναι μορφές δάνειες ἀπό τήν σύγχρονη ὀθωμανική ἀρχιτεκτονική, τά ὁποῖα ἀπαντοῦν καί σέ ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς. Ἡ ὀκταμερής στήριξη τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, πιθανότατα μέ τέσσερα τόξα καί τέσσερα ἡμιχώνια στίς γωνίες, εἶναι συνηθεστάτη σέ ὄψιμα μικρά ὀθωμανικά τεμένη, ἀλλά ἀπαντᾷ καί σέ ἐκκλησίες, ὅπως στήν Χρυσοφίτισσα τῆς Μονεμβασιάς⁷⁹, σέ δύο ναοούς τῆς Γορτυνίας⁸⁰, στόν Ἀη-Δημήτρη Σαλαμίνο καί στήν Πορταΐτισσα Ἀστυπалаίας. Εἰδικῶς στήν Ἀθήνα ἐγινε μεγάλη χρήση τῶν ἡμιχωνίων ὄχι τόσο σέ ὀκτάπλευρες στηρίξεις τρούλλων⁸¹, ὅσο στήν διαμόρφωση τεταρτοσφαιρίου, τό ὁποῖο βαίνει σέ ἀπλή ὀρθογώνια κάτοψη. Ἀπαντᾷ σέ σημαντικό ἀριθμό μονοκλίτων ἢ τρικλίτων βασιλικῶν τῆς Τουρκοκρατίας⁸², ἡ σπουδαιότερη ἀπό τίς ὁποῖες ἦταν ὁ Ἅγιος Διονύσιος στόν Ἄρειο Πάγος⁸³. Ἐπίσης, τά ὀρθογώνια χωρίς τόξα παράθυρα καί οἱ ξύλινες στέγες, τόσο ἐπάνω ἀπό τό πλάγιο κλίτος ὅσο καί στήν δυτική στοά, μαρτυροῦν ὀψιμότητα. Τέλος, ἡ παράσταση τῶν Αἰώνων στόν τρούλλο συνηθιζόταν σέ νάρθηκες νῶν ἐπίσης κατὰ τήν Τουρκοκρατία.

Ὡς πρός τήν κατασκευή τῆς Ἀγίας Τριάδος, οἱ μόνες πληροφορίες πού ἔχομε προέρχονται ἀπό τά Ἡμερολόγια⁸⁴. Εἶναι ἔμμεσες, ἀποσπασματικές καί κατὰ κανόνα ἀναφέρονται στήν εὐτέλεια τῆς δομῆς, ἴσως γιά νά μειωθεῖ ἡ σημασία τοῦ κατεδαφιζόμενου ναοῦ.

Ἀποτελεῖ ματαιοπονία ἡ ἀκριβῆς χρονολόγηση ἑνός μνημείου πού ἔχει κατεδαφισθεῖ πρό 120 ἐτῶν. Ἡ ἀνέ-

γερση τῆς Παναγίας κατὰ τόν 12ο αἰῶνα ἔχει γίνει ἀποδεκτή, γιά τήν Ἁγία Τριάδα ὅμως παραμένει ἡ ἀόριστη χρονολόγηση στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἄν δεχθοῦμε ὅτι πράγματι ἡ χρήση τῶν ἡμιχωνίων σέ ἐκκλησίες ἀρχίζει στήν Ἀθήνα μέ ἕνα ἐπώνυμο ἔργο, τόν Ἅγιο Διονύσιο⁸⁵, στά μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος καί γενικεύεται περί τό 1600⁸⁶, διαφαίνεται ἕνα πιθανό ὄριο παλαιότητος γιά τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο. Οἱ πληροφορίες τοῦ Καμπούρογλου⁸⁷ γιά ζημιές στόν ναό τό 1687 εἶναι δυστυχῶς ἀτεκμηρίωτες. Ἀσφαλέστερες εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Πετράκη⁸⁸, ὅτι τό 1732 ὁ ναός εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη ἐπισκευῶν⁸⁹. Ἡ πολύ καλή κατάσταση διατηρήσεως τῶν δύο ἀρχαίων τοίχων τοῦ τετρακόγχου ἀκόμα καί σήμερα βεβαιώνει ὅτι τά προβλήματα εἶχαν ἐμφανισθεῖ στόν μεταβυζαντινό καί ὄχι στόν βυζαντινό ναό.

Μέ ἐπιφυλάξεις λοιπόν μπορεῖ νά γίνει δεκτή ἡ χρονολόγηση τῆς Ἀγίας Τριάδος στόν 17ο ἢ λίγο μετά ἀπό τό 1715.

Τά βυζαντινά γλυπτά σέ λευκό μάρμαρο, τά ὁποῖα βρέθηκαν στόν χώρο τῆς Μεγάλης Παναγίας, δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνήκουν σέ αὐτή, δεδομένου ὅτι ἡ περιοχή, ὅπως προκύπτει ἀπό τά ἡμερολόγια τοῦ Στ. Κουμανούδη, εἶχε καί ἄλλα ἐρειπωμένα κτήρια στά ὁποῖα ἀνήκαν διάφορα *spolia* σέ δευτέρα ἢ τρίτη χρήση.

Εἶναι ἄγνωστο τί ἀπέγιναν α) «ἐνός κιονοκράνου ἢ παρσάδος βυζαντινοῦ μέρος, μέ ζῶου γλυφῆν παρὰ ξένα ἐστραμμένον τήν κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον»⁹⁰, β) «στήλη ἔχουσα ἀνάγλυπτον πτηνόν ἐρωδιόν, ὅστις τσιμπᾷ μέ τό ράμφος του κῶνον πίτυος, παρέκει καί ἄλλα φύλ-

(147, εἰκ. 195), Ἅγιος Γεώργιος Κονταλέας (158, εἰκ. 210-211), Ἁγία Παρασκευή Πικερμίου (181, εἰκ. 241, 242), Ἅγιος Νικόλαος Καλισιών (186, 187, εἰκ. 249, 250) καί εἰς Χ. Μπούρας, Ἀ. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, Προφήτης Ἡλίας στό Κορωπί (16, σχέδ. VII, εἰκ. 66), Ἅγιος Γεώργιος Σκληπιός (239, σχέδ. XXVIII, εἰκ. 234, 235), Κοίμησις Παλαιχωρίου Μάνδρας (285, σχέδ. XXIX, εἰκ. 237).

⁷⁹ Ἐλ. Ξαναλάτου-Δεργκάλιν, Α. Κούλογλου-Περβολαράκη, *Μονεμβασία*, Ἀθήνα 1974, 52, 53.

⁸⁰ Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καί τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθήνα 1956, 111-116.

⁸¹ Ὅπως στό λουτρό τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις* (ὑπόσημ. 7), 184, 185, εἰκ. 122.

⁸² Α. Κ. Ὁρλάνδος, «Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 288-305. Ὁ ἴδιος, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *L'Hellénisme Contemporain*, 1953, 207-211. Τ. Τανούλας, «Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κολοκύνθη στήν Ἀθήνα», *Ἐκκλησίες*, τ. 2, 179-190, ὅπου καί πλήρης βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Τραυλός, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις* (ὑπόσημ. 7), 186, 190.

⁸³ J. Travlos, A. Frantz, «The Church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens, in the 16th Century», *Hesperia* 34 (1965), 157-202.

⁸⁴ Κουμανούδης, Ἡμερολόγιο, 14 Ἰουν.· 5 Ἰουλ.· 7, 20 καί 26 Αὐγ.· 15 Νοεμβ. 1885. Στήν ἀνατολική πλευρά τῆς ἐκκλησίας σημειώνει «... καί εἶχε μέν τό μέρος τοῦτο μεγάλα ἔξωθεν μάρμαρα οὐκ ὀλίγα παλαιά, τό πάχος ὅμως τῶν τοίχων ἦτο χώμασι γεμισμένον, ἄνευ ἀσβέστου, ἔλεινῶς ἐκτισμένον».

⁸⁵ Κατά τοὺς Travlos καί Frantz, ὁ.π.

⁸⁶ Τότε κτίζονται οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι τοῦ Κολοκύνθη (Τανούλας, ὁ.π., 186).

⁸⁷ Καμπούρογλους, ὁ.π. (ὑπόσημ. 3), 135.

⁸⁸ Ὁ.π.

⁸⁹ Ἡ ἀπόδοση ζημιῶν στόν σεισμό τοῦ 1705 (N. Ambraseys, «Material for Investigation of the Seismicity of Central Greece», *Archaeoseismology*, ἐπιμ. S. Stiros, R. E. Jones, Ἀθήνα 1996, 26) δέν φαίνεται πιθανή.

⁹⁰ Κουμανούδης, Ἡμερολόγιο, 2 Αὐγ. 1885.

λα καὶ καρποί· βυζαντινὴ ἐργασία»⁹¹, γ) «... ὑδρορροά σῶμα μέ κεφαλὴν ἀνθρώπου βραχυγενείου, τέχνης βυζαντινῆς ἢ φραγκικῆς, πάνυ περιέργου ὅχι δέ ὡς αἱ ἄλλαι αἱ ἄσχημοι καὶ περὶ τὸν μικρὸν τῆς ἐκκλησίας θόλον»⁹². Στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο ἔχουν κατατεθεῖ πλήν τῆς ὑδρορροῆς⁹³ καὶ ἄλλα, διερωτᾶται ὅμως κανεῖς ἂν ἦταν δυνατόν νά ἀνήκουν στὸν βυζαντινὸ ναὸ τῆς Παναγίας, ὅπως τὸ μικρὸ κιονόκρανο⁹⁴ μέ ἀριθμὸ T. 308 καὶ ἓνα θωράκιο⁹⁵ μέ ἀριθμὸ T. 266. Πιθανότατα ἦταν ἐνσωματωμένα στήν ἐκκλησία προερχόμενα ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα⁹⁶.

Ἡ καλλιτεχνικὴ ἀξία τῆς μεγάλης Παναγιάς μέ τίς καλὰ διατηρούμενες τοιχογραφίες τῆς ἦταν ὁπωσδήποτε πολὺ σημαντικὴ. Ἀκόμα μεγαλύτερη ἦταν ἡ ἱστορικὴ τῆς ἀξία, δεδομένου ὅτι εἶχε τέσσερις οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ τὸν χαρακτήρα ἐνὸς διαχρονικοῦ μνημείου. Ἡ καταστροφή τῆς ἐντάσσεται σέ ἓνα κύμα καταδαφίσεων καὶ παραμορφώσεων τῶν βυζαντινῶν μνημείων, πού ζημίωσε ἀνεπανόρθωτα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα τὸν μεσαιωνικὸ μνημειακὸ πλοῦτο τῶν Ἀθηνῶν.

Charalambos Bouras

RE-EXAMINATION OF THE MEGALE PANAGIA CHURCH, ATHENS

The Megale Panagia church, which stood on the site of the Library of Hadrian, was pulled down in 1885, in order to facilitate archaeological excavations. The church included the still surviving ruins of the large fifth-century tetraconch and of the Early Christian basilica that succeeded it (Figs 1 and 2).

This article presents a time chart and the bibliography on the monument's adventures from the fifth century until its demolition. These are followed by information gathered on the architecture of the church, with the aim of reconstructing it, both from textual sources and from depictions made prior to 1885. The most important depictions are those by A. Couchaud, L. Fauvel (Fig. 3), Ch. Hansen (Fig. 4) and an unknown person who copied part of the wall-paintings in the monument. The daybooks of the excavation conducted by S. Koumanoudis in 1885-1886 also furnish valuable information.

The depictions in conjunction with the mensural data provided by the extant parts of both Late Antique monuments permit us to reconstruct the church (Fig. 5). This comprised two distinct parts: there was a small, aisleless, domed church of the Virgin, with the sanctuary facing north, in which sections of the walls of the ancient tetraconch were incorpor-

ated, to the south side of which was a second church, which played the role of the narthex of the first, dedicated to the Holy Trinity. This was also domed and the anta and the three columns of the Early Christian basilica were incorporated in its south wall. An oblong pillar supported slightly pointed arches and vaults, and formed to the south a narrow side aisle, which was timber-roofed. On the west side of the church was a portico with pointed arches, also timber-roofed, and possibly a monasterial phiale.

The dome of the church dedicated to the Virgin, known from the drawing by A. Couchaud, was a typical example of the so-called "Athenian" domes, from which the church can be dated to the twelfth century. The dome of the church of the Holy Trinity, wider and lower, covered almost the entire width of the church (Fig. 6) and rested (according to A. Couchaud's description) on eight arches. The support on squinches, usual in post-Byzantine churches in Athens, the slightly pointed arches and the low dome persuade us that the Holy Trinity church dated from the Ottoman period, probably the seventeenth century.

⁹¹ Κουμανούδης, *Ἡμερολόγιο*, 17 Αὐγ. 1885.

⁹² Κουμανούδης, *Ἡμερολόγιο*, 2 Σεπτ. 1885.

⁹³ Βλ. παραπάνω ὑποσημ. 30.

⁹⁴ Μ. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτά τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1999, 173, ἀριθ. 239, Ξυγγόπουλος, ὅ.π. (ὑποσημ. 30), 89, εἰκ. 94. Μ. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle*, Βόννη 1997, 22, 183, ἀριθ. 29, πίν. 7.

⁹⁵ Σκλάβου-Μαυροειδῆ, ὅ.π., 88, ἀριθ. 122. Γ. Σωτηρίου, «Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ο καὶ τὸν 8ο αἰ.», *ΑΕ* 1937,

177, εἰκ. 7. Δ. Πάλλας, «Αἱ 'βαρβαρικά' πόρπαι τῆς Κορίνθου», *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθῆναι 1955, 268, 269, πίν. 70 εἰκ. 4, πίν. 71 εἰκ. 1.

⁹⁶ Σέ αὐτὰ μπορεῖ νά προστεθεῖ γεῖσο μέ κριόμορφη ὑδρορροή. Ἐ. Ἐλευθερίου, «Μαρμάρينو γεῖσο ἀριθ. 246», εἰς Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (ἐπιμ.), *Ὁρεὺς Βυζαντίου. Καθημερινή ζωὴ στό Βυζάντιο*, κατάλογος ἐκθέσεως, Ἀθήνα 2002, 215. Τό μέλος προέρχεται ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ.